

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, КОМЕНТАРІ

«ВИДИШЬ, ТАМ, НА ГОРЕ...»

Про тектоніку предметних фантазій

Віктора Соченка*

Напевно, якесь видавництво вже вигадало тематичний цикл книжок про визначні пам'ятки архітектури: таку собі серію ЖЗЛ, але не про людей, а про ладно нагромаджене каміння. Якщо ні — вигадати слід: будівлі так само мають біографію, як і люди, а оскільки пов'язані з людьми, у такий спосіб начебто подвоюються, потроюються людські біографії, насичуючи кожне каміння буттєвим змістом, символічними характеристиками, вартими тлумачення, й естетичною цінністю, «вільною від будь-якого інтересу» (Кант), в тому числі й реконструктивного.

Головне для біографа це факт смерті людини, про яку він пише. Без цього природного акту немає завершеності, біографія не склалася, і людина може ще скоїти казна-що (жах: написати книжку, на яку не очікували). Будівля так само: якщо вона ще не перетворилася на руїну, це рано чи пізно її спіткає. У світі немає вічних речей так само, як безсмертних ідей. Але руїни, як казав Андрій Бітов, це те, що вже не зруйнується: якісь відбитки на земній поверхні лишає, напевно, будь-яка будівля.

В одній розумній книзі про заслуженого ординарного професора Університету св. Володимира Миколу Дашкевича (1852–1908) автор, професор Андрій Чуткий, марно шукав «професорську віллу» Дашкевича в його рідному селі Бежеві на Житомирщині: місце, де стояв цегляний будинок з мезоніном, тепер опинилося в полі, засіяному квітучою картоплею. На той час ще ста років

* Рецензія на: *Віктор Соченко*. Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К.: Мистецтво, 2014. — 224 с.: іл. — ISBN 978-966-577-201-9. — Наклад 500 примірників.

не промайнуло по смерті старого професора, а від його будинку навіть підмурків не лишилося. Уславленим спорудам, безперечно, щастить більше, але й від них на кращий випадок лишаються стрічки фундаментів. І отут якраз — повна свобода для реконструкцій, оскільки «коль построишь контур до конца, победишь любого молодца», — як казав мій вчитель з рисунку В'ячеслав Андрійович Малиновський щодо побудови на аркуші формату А2 людської оголеної натури.

Наприкінці 2014 року у видавництві «Мистецтво» до 1025-річчя хрещення Київської Русі на замовлення Держкомтелебачення України в рамках програми «Українська книга» вийшла ошатна монографія професора архітектурного факультету колишнього КІБІ Віктора Івановича Соченка про Десятинну церкву на центровому київському пагорбі, в землі якого багатозарово, товсто схоронено всю історію киево-руської давнини. Автор зробив сміливий крок: поставив перед собою задачу у фаховий спосіб розглянути усі наявні матеріали, що стосуються зовнішнього вигляду Десятинної церкви, осмислити їх і запропонувати графічну реконструкцію. Ще б пак: від Десятинної ж якісь підмурки лишилися.

Оскільки наявних матеріалів небагато: декілька рядків у всіх відомих літописах при повній відсутності навіть будь-якого натяку на іконографію, Віктор Соченко вдався до прийому інтерполяції та компаративістського підходу, зібравши в апофатичний спосіб військо прикладів, що не мають безпосереднього стосунку до справжності Десятинної церкви, але охоплюють і тим самим обмежують простір, в якому вона могла гіпотетично існувати в тих або тих архітектурних формах.

Так, у книзі розглянуто широко поставлені питання зведення та існування першого кам'яного монументального храму в роки князювання Володимира Святославича. Автор піддав послідовному розгляду проблему відродження історичної пам'яті про славетний літописний храм Русі як «матір церков руських» на місці, з якого «єсть пішла земля руська», у контексті сучасної пам'яткоохоронної методології щодо збереження національної історичної спадщини як складової світового культурного розвитку. Часом виникають сумніви у здоровому глузді і тих, хто цією програмою опікується, і тих, хто намагається втілити її в життя.

Безперечно, проблема збереження історико-культурної спадщини та реконструкції її форм періоду Київської Русі має важливе наукове значення, особливо з огляду на те, що упевненої іконографії не лишилося, свідки давно померли, а літописний характер споруд (або артефактів) лишається назавжди — як руїна — моментом, що лоскоче будь-яке авторське самолюбство й примушує ще і ще раз звертатися до «повільного читання» літописів або ж іншого типу писемних свідчень, яких кіт наплакав.

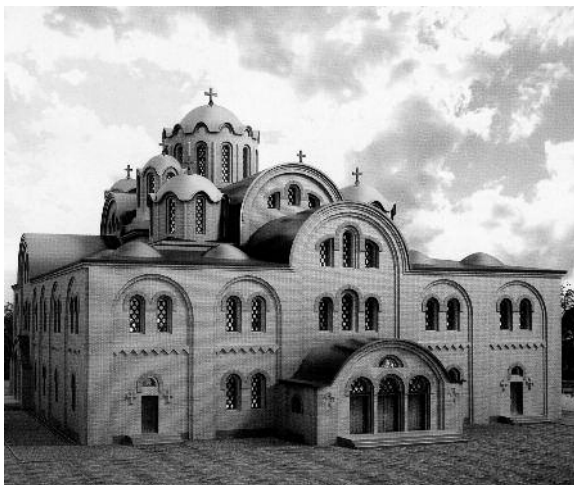
*Віктор Соченко
й обкладинка
його монографії*

Міжнародною конвенцією з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини, що ухвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО у Парижі ще 1972 року, проголошено: кожна держава зобов'язана забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію і передачу майбутнім поколінням культурної і природної спадщини, тобто робити так, щоб час якнайменше відбивався на матерії. Щоправда, там розумно не сказано, в який саме спосіб: тобто — чи спираючись на той самий здоровий глузд, чи надаючи переконливі проекти реконструкцій, чи у романтичному дусі репрезентуючи омріяну ідею «справжності» знову створюваного культурного продукту. Коли Ежен Віолле ле Дюк реконструював замок Каркассон, він не здогадувався, що там будуть знімати кіно («бо справжня Франція!»), і через те відновлював, що знав — так, як вмів. Тут таке не є можливим, і кіно знімають в інших фанерних місцях.

Надійне збереження історико-культурних надбань середньовічної Русі після прийняття 988 року християнської доктрини замість язичницької можливе лише за існування цих «надбань» хоч у якомусь вигляді. Ну, справді, не можна ж з тексту у два рядки з орфографічними помилками (в київських скрипторіях навряд чи сиділи надосвічені переписувачі) витягти, немов чорта з табакерки (як в Андерсена) або немов венеційську маску з Блакитної затоки (як у «Казанові» Фелліні), макет великої цегляної церкви.

Мені уявляється, що стосовно Десятинної церкви може йтися лише про збереження первісної форми фундаменту (якщо вона насправді первісна), тобто про абрис, про відбиток споруди на землі. Решта — реконструкція, вигадка, мрія, більш-менш переконлива, більш-менш талановита. Але ж романтику в реконструкціях ніхто не відміняв. Заперечував її, якщо я не помиляюсь, і дуже жорстко заперечував Григорій Никонович Логвин. Коли Юрій Асєєв разом із Миколою Жаріковим, Валентиною Шевченко, Віталієм Отченашком

*Загальний вигляд
нового храму
(репродукція зі стор. 184
монографії В. Соченка)*

та іншими 1998 року домігся будівельного відтворення церкви Богородиці Пирогощії (у формах «першої третини XII ст.») на Контрактовій площі, Логвин, побачивши завершену споруду, сказав: не можна амбіції вченого (мався на увазі безперечно Асеев) задовольняти таким чином. Йшлося переважно про нетинькованість храму, що не було характерним для мурованої архітектури Київської Русі. Може, й дивно, інше Логвина начебто влаштувало. Можна було написати листа в мерію і попросити, щоб тихенько, вночі потинькували, і справи кінець. Але ж Григорієві Никоновичу була цікава гострота, перчик події, суспільна увага: старий був справжній самопіарщик.

Звісно, саме з декларацією будівельної програми Десятинної церкви, яку ми можемо вчитати з її збереженого фундаменту (що його мусимо вважати справжнім, оскільки іншого немає), була підхоплена візантійська традиція, притнута до наших теренів, зводити монументальні сакральні споруди саме в такий спосіб, з такою типологією розпланування, про яку чудово писав Георгій Карлович Вагнер, головну працю якого («Искусство мыслить в камне: Опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры», 1990), між іншим, Віктор Соченко не згадує. (Принагідно зазначу ще одну бібліографічну лакуну: *Олена Ненашева. Десятинна: існування поза часом // А+С. 2011. № 2/3. С. 86–89.*)

Як переказують переказувачі, 1240 року, під час монголо-татарської навали, перелякані кияни, за літописом, випнувшись на перекриття церкви в надії врятуватися, спричинили її руйнування: дах не витримав, і все пропало. Намагання відновити славетний храм спостерігається упродовж наступних століть,

*Загальний вигляд
нового храму в
історико-архітектурному
середовищі
(репродукція зі стор. 173
монографії В. Соченка)*

аж до сьогодення: цеглу розтащили ощадливі кияни. Так, у XVII ст. за ініціативою Петра Могили на руїні прадавньої Десятинної було зведено невеличку дерев'яну церковку, а на початку XIX ст. за проектом столичного архітектора Василя Стасова (батька критика Стасова) побудовано нову цегляну у дусі некритично сприйнятого еклектично-ампірного прочитання сакральних споруд. У 1930-х більшовики її зруйнували. Чесно кажучи, з огляду на панорамність місця, на близькість Андріївської церкви, може, це було на той час і непогано: треба ж інколи провітрювати приміщення.

Презентована В. Соченком студія у перебігу з аналізом вітчизняної і світової пам'яткоохоронної практики реконструкції того, що достеменно невідоме, дозволяє вперше на багатому матеріалі поглянути на саму проблему відродження не стільки історичної пам'ятки, скільки історичної пам'яті про перший руський мурований храм. Порушені питання у книжці розглянуто автором комплексно, в контексті належного упорядкування унікального історико-культурного середовища із залишками колишнього палацово-сакрального ансамблю великокнязівської забудови дуже старого Києва. Автор базувався на результатах новітніх археологічних «копань і міркувань», виконаних Інститутом археології НАН України (під керівництвом проф. Г. Ю. Івакіна) спільно із сектором архітектурної археології Державного Ермітажу (під керівництвом доц. О. М. Іоаннісіана).

Так от, повернувся до нетинькованості. Логвин, спочатку поділяючи переконання Петра Покришкіна щодо рожево-червоної строкатої кладки Спаської церкви у Чернігові, уже 1965 року відмовився від цієї думки, неодноразово і переконливо доводячи, що в Київській Русі нетинькованих храмів не існувало: кладка кладкою — тиньк тиньком. Досліджуючи архітектурну форму, мозаїки і фрески Софійського собору, Логвин зіткнувся із тим, що не зміг собі пояснити примикання фрески до площини фасаду з відкритою кладкою. Найбільш дотепна, ілюстрована переконливими прикладами його стаття «О первоначальном облике храмов Киевской Руси» була оприлюднена у збірнику КиївНДІТІ «Архитектура Киева» (К., 1982, с. 62–70). В. Соченко не посилається на праці Логвина з цього питання, вважаючи достатнім згадати реконструкції Дм. Сухова, М. Брунова, П. Раппопорта, М. Холостенка, того ж таки Логвина (але з інших питань), Ю. Асеева, Наталії Логвин, О. Граужіса, О. Кутового та самого себе. Шкода: якби автор зміг відповісти на технологічне логвиновське запитання, йому не прийшлося б відкараскуватися від проблеми «тиньк — не тиньк» простою фігурою замовчування. Може, це трапилося через те, що до програми фрескового розпису пропонуваніх Віктором Івановичем проектів нової Десятинної руки не дійшли? А може, через те, що нетинькований фасад виглядає більш фактурно, а відтак «ліпше» за отинькований? Ні, останню тезу слід рішуче відкинути, інакше ми будемо нав'язувати провізантійським киянам українського середньовіччя смакові уподобання другого десятиліття ХХІ століття.

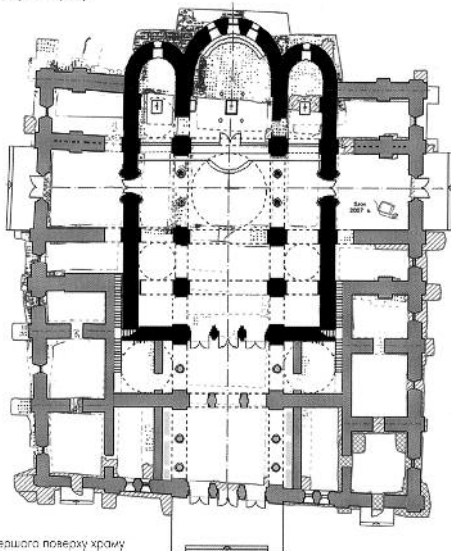
Якщо перші чотири розділи розглядуваної монографії присвячені давнині — літописно-текстовій, реконструктивній та оглядово-узагальнюючій — п'ятий розділ «Концепція ревалоризації визначного місця на Старокиївській горі та музеєфікація пам'яток архітектурної археології, можливі варіанти увічнення пам'яті про церкву Богородиці Десятинну» репрезентує перспективи дослідження, а відтак має привертати увагу тих, хто любить витріщатися на картинки. Не кажучи про довжелезну назву розділу й про слоган «увічнення пам'яті про церкву» (це вже зроблено проф. Соченком актом випуску його книги), слід зазначити, що матеріал розділу цікавий для киян і повчальний для науковців.

Поважний автор у п'ятому розділі пропонує розроблені, напевно, ним (або у співавторстві?) варіанти «вшанування пам'яті» шляхом влаштування макету в натуральну величину послідовно, немов матрешка, декількох об'ємних архітектурних форм. Слід сподіватися, розмаїття варіантів не в останню чергу продиктоване намаганням залучити кошти для такого відтворення макетів. Якщо грошей буде небагато, пропонується маленька капличка у двох варіантах: стилізована під українське цегляне середньовіччя або в модерних формах зі скла і металу. Якщо ктитор виявиться більш щедрим, маємо наступний варіант: п'ятибанну хрестовокупольну церкву на кшталт подільської Пирогощі,

Головний фасад храму

*Графічна реконструкція
ймовірного первісного
вигляду церкви Богородиці
Десятинної.
За дослідженнями
В. Соченка 2011–2012 рр.
(репродукція зі стор. 128
монографії В. Соченка)*

План першого поверху храму

з якої жорстко глузував ехидний Логвин. Нарешті, третій варіант — найбільш розкішний, такий, що вимагає використання всього фундаменту (навіщо йому стирчати з землі просто неба?) і справжньої десятини державного бюджету: семибанна споруда, за формами наближена до досить усталених в реконструктивному сенсі асєвсько-лопушинських реконструкцій.

Втім, найбільш цікавою, між цими трьома проектними пропозиціями, ви-

дається блискача за задумом ідея «театралізованих екскурсій у вечірній час з використанням “світлової архітектури” (лазерних технологій та голографії)» (сс. 178–179, 190–191). Шкода, що проф. Соченко не довів її до повного презентаційного дзвону: слід було би і будівлі «Міста Володимира», і Десятинну відтворювати за допомогою лазерних технологій і голографії. Тоді навіть можна було би показати у певній послідовності, наприклад, у «рибні дні» (в радянських їдальнях, як ми пам’ятаємо, це були вівторок і четвер) світлокомпозицію з п’ятибанним варіантом, в інші дні, окрім, наприклад, суботи, з семибанним. Тим відвідувачам розпланувально незорганізованого майданчика (колишнього «дитинця») перед Національним музеєм історії України (де знайшлося місце і скіфським бабам під стрішками, і «липі Петра Могили», «що бачила Шевченка», і гранітним пам’ятним знакам Ави Мілецького, і ще знайдеться — для будь-чого, оскільки какофонія простору напитується людським несмаком, немов п’яниця денатуратом), яким пощастить у рибні дні побачити п’ятибанну реконструкцію, напевно, захочеться в інший день подивитися ошатну семибанну, — отже спостережливий глядач буде запрошений до огляду видовища принаймні двічі. Хоч наші корені й візантійські, грекомовні, однак римське *panem et circenses* ніхто не відміняв, а людська порода з тих часів не зазнала кардинальних змін: приводу не з’явилося. Наразі В. Соченко пише: «Ці варіанти передбачають упорядкування ще збереженої від новітньої забудови частини заповідної території, зняття пізньої хаотичної забудови — самобудов-гаражів та, можливо, деяких застарілих будинків, які примикають до Пейзажної алеї та Десятинного провулку» (с. 181). Припустимо, з самобудами-гаражами справа так-сяк очевидна, а от пропозиція щодо «зняття деяких застарілих будинків» викликає подив: що таке «застарілі»? які саме це будинки і навіщо їх насправді «знімати»? Як же бути в такому разі із плеканням історичної правди?

Хочу звернути увагу на таке поширене серед сучасних науковців явище, як недбайливе ставлення до перекладу ініціалів інших учених українською мовою та транскрибування прізвищ. Тут не можна скаржитись на літературного редактора, тут автор винен сам. Припустимо, невдале транскрибування прізвища Михайла Андрійовича Ільїна як «М. Іллін» (с. 33) або Б. Фармаковського як «Фармаківський» (с. 76) ще можна віднести до чудернацької примхи українізувати усе, що варто і не варто, то назвати Георгія Петровича Федотова «І. Федотов» — значить, помилитися. Так само «М. Г. Брунов» має бути Миколою Івановичем (с. 109), «І. Шевельов» — Йосипом Шевелевим (с. 120), «А. Щусев» — Олексієм Щусевим (с. 136–137), а «Паннемокер» — безперечно Етьєном Паннемакером (с. 129). Юрія Сергійовича Асєєва автор на одній і тій самій сторінці (с. 133) називає то «Асєєв», то «Асеєв», наче вагається, як правильно. Підкреслюю: це не дрібниці, це форма поваги до інших людей і — самоповага.

Коли проф. Асеев друкував виконані студентами Художнього інституту під його керівництвом кресленники та відмивки проектів реконструкції давньоруських споруд (наприклад, у його книзі «Архитектура древнего Киева», 1982), він не соромився вказувати імена виконавців — молодших колег. У нашому випадку автор пішов шляхом суцільного замовчування авторства, а оскільки книжка належить одній людині, то, слід вважати, — чудові 3D-проекції (сс. 168–169, 172–175, 177–179, 182–184, 186–191) виконані ним особисто. Узагалі, авторство наведених в книзі реконструктивних пропозицій, якщо не вказано безпосередньо імені проф. Соченка, невідомо.

Міста Володимира давно немає, але місце його дитинця є; церкву давно знесли, але місце її вважається священним. Оскільки святе місце порожнім не буває, його слід помітити, як котик помічає належну йому територію. Можливо, мають рацію ті городяни, які вже втомилися від недолугих реконструктивних проектів, що відсилають свідомість у минуле в той час, коли її слід спрямовувати у майбутнє. Тоді, можливо, нашим онукам не буде соромно за той несмак, який продовжує супроводжувати провінційний Київ упродовж століть. Давно пора Києву відчути себе столицею великої держави і не робити чудернацьких реконструкцій там, де вистачає історико-культурної пам'яті — книжок, кінофільмів, театралізованих дійств і творів іншого образотворчого мистецтва.

Книжка В. Соченка — чудово змакетована, зверстана і видана київським видавництвом «Мистецтво» за координацією Н. Прибеги та І. Степуріна — це внесок не стільки у сучасну пам'яткоохоронну діяльність як таку з усіма її багатими суперечностями, скільки в саму культуру України, що мені видається набагато важливішим. Не так важливо, чи скористаються переконливими вигадками Віктора Івановича любителі археологічних реконструкцій, чи відтворять чергові гарячі голови на місці фундаментів Десятинної капличку, п'яти-або семибанний варіанти, оприлюднені в цій книжці, отинькованими вони будуть чи ні, — важливо, що небайдужий науковець багато років поклав на студіювання долі найважливішого на свій час храму Київської Русі, і його монографію не можна буде оминати наступним дослідникам, котрі зацікавляться тим самим питанням. Можна навіть стверджувати, що цією книжкою проф. Соченко сказав майже все. У сенсі залучення можливих джерел слід наголосити, що презентована праця є зразковою за вичерпністю, оскільки тих джерел небагато.

Але: «не можна амбіції вченого задовольняти в такий спосіб», — ці слова Логвина стоять у мене в вухах чверть століття. У нашому випадку зовсім інша справа. Здавалося б, автор зробив цікавий проектний експеримент, і як порядна людина гадки не мав відтворювати у камені хоч один із запропонованих 3D-варіантів реконструкції Десятинної. Але про те, що В. Соченку все ж таки

спало на думку пропонувати відтворення проектних варіантів у натуральну величину, свідчать Підсумки (с. 192–194): «пам'ятки про церкву Богородицю Десятинну як символу хрещення Русі та утвердження її державності необхідно надійно зберегти» (с. 193). Тобто автор серйозно вважає, що для збереження тієї пам'яті його книжки недостатньо: необхідний камінь. Але ж Десятинна вже була цегляною не один раз, і це не врятувало храм від чергової руйнації. Історична пам'ять річ дивовижна, і зберігається вона не просто неба, вона не на вулиці, — вона у свідомості й у серці. Чи не задовольнить Віктора Івановича десяток рядків у літописах і мідьорит Еразма Фабіянського?

«Біс грає нами, якщо ми не мислимо точно», — завважував Мераб Мамардашвілі. Якби В. Соченко до кінця додумав, навіщо він витратив неймовірний обшир зусиль, можливо, сама думка про кам'яну натуралізацію історії опинилася для нього дикуватою. Втім, книжковий папір не міський простір — все стерпить. І все йому пробачиться.

Андрій ПУЧКОВ

МЫСЛЬ АРХИТЕКТУРОВОДА КАК НЕРВ Ich-ПОВЕСТВОВАНИЯ*

Даже если человек сочиняет статью — по случаю, из-за денег или в силу внутреннего позыва — он всё равно пишет её как главу к будущей книге. Какой-нибудь будущей книге.

Теккерей собрал «Ярмарку Тщеславия» из благообразных набросков, тиснутых им в журнале «Панч»; Стерн построил жизнь и мнения Тристрама Шенди как пародию на множественность предшествовавших ему романов; Гёте, раздвоившийся в годах учения и годах странствий Вильгельма Мейстера, выбежал на полиграфический воздух россыпью апофегм, собранных из записочек, валявшихся под верстаком.

Так муравьи складывают древесный мусор в муравейник, так Ян Вермеер и Питер де Хох складывали композиции в завершённый макрокосм, так архитектор собирает для заказчика постройку, ратуя, чтобы обоим не было стыдно.

Вообще, когда увертюра закончена — хор на месте.

Борис Ерофалов буквально из подножного корма, краше год от года лепит книги, за которые не стыдно ни ему, ни читателям. Его лепёж радостен.

* Рецензия на: *Борис Ерофалов. Символы архитектуры, или Нумерологическое испытание архитектурной формы.* — К.: Изд. дом А+С, 2016. — 576 с.: 242 илл. — ISBN 978-966-8613-58-6. — Тираж 500 экземпляров.